

С. Якимчук,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

РОЗМІР ОBOB'ЯЗКОВОЇ ЧАСТКИ У СПАДЩИНІ

Відповідно до ч. 1 ст. 1241 Цивільного кодексу України, обов'язкова частка у спадщині визначається у розмірі половини частки, яка належала б кожному зі спадкоємців у разі спадкування за законом незалежно від змісту заповіту [1]. Читаючи дану норму, здавалося б, що не повинно виникати жодних проблем за спадкування обов'язкової частки у спадщині і визначення її розміру. Однак це зовсім не так. Дане питання є досить складним і спірним як у теоретичному плані, так і в практичному застосуванні нотаріусами і суддями. Саме тому потрібно дослідити наукові думки з визначення розміру обов'язкової частки у спадщині, а також судову практику для комплексної характеристики даного питання.

Для визначення розміру обов'язкової частки у спадщині важливим є встановлення кола осіб, які б могли спадкувати за законом у разі відсутності заповіту, та окреслення складу майна, з якого складається спадщина, адже перелічені в ч. 1 ст. 1241 ЦК України особи незалежно від сенсу і змісту заповіту мають право на отримання $\frac{1}{2}$ частки, належної кожному з них у тому разі, якщо б спадкування відбувалося за законом. Розглянемо приклад для наочності: успадковується приватний будинок за заповітом двома спадкоємцями (невісткою й онуком спадкодавця), які отримують майно в рівних частках. На день смерті спадкодавця у нього були повнолітній працездатний син і дружина, яка досягла пенсійного віку, котрі належать до першої черги

спадкоємців за законом. Отже, якби син і дружина спадкодавця спадкували за законом, то вони б отримали по $\frac{1}{2}$ від будинку. А оскільки існує заповіт, то у дружини спадкодавця виникає право на обов'язкову частку у спадщині у зв'язку з її непрацездатністю на момент смерті спадкодавця – досягнення нею пенсійного віку. І її обов'язкова частка буде становити половину від $\frac{1}{2}$ будинку, тобто $\frac{1}{4}$ частини. А невістка з онуком (спадкоємці за заповітом) отримують $\frac{3}{4}$ частини будинку, по $\frac{3}{8}$ частини на кожного.

Це ми привели найпростіший приклад визначення обов'язкової частки у спадщині, коли спадкоємець у заповіті заповів усе своє майно, не згадавши при цьому про обов'язкового спадкоємця – свою непрацездатну дружину. Але можливі різні ситуації, наприклад коли є декілька обов'язкових (необхідних) спадкоємців. Звернемося до нашого прикладу. Уявімо, що, крім непрацездатної дружини спадкодавця, непрацездатним є і його син – інвалід III групи, тоді обов'язкові спадкоємці (дружина і син) отримують по $\frac{1}{4}$ частині від будинку, тобто $\frac{1}{2}$ від будинку, а спадкоємці за заповітом, відповідно, – іншу половину будинку. Доля кожного зі спадкоємців за заповітом зменшується однаковою мірою для виділення обов'язкових часток для необхідних спадкоємців.

У разі коли заповідана лише частина спадкового майна, обов'язкова частка визначається виходячи з вартості всього спадкового майна,

але виділяється обов'язковому спадкоємцю з тієї частки спадкового майна, що залишилася поза заповітом. Якщо частка майна, що залишилася не заповіданою, менша порівняно з розміром обов'язкової частки у спадщині, обов'язковий спадкоємець отримує частку, якої не вистачає, із заповіданої частини спадкового майна. Це зазначено в п. 5.12. Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженому Наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5. Таким самим шляхом йде і судова практика щодо визначення розміру обов'язкової частки. Відповідно до п.19 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 7 «Про судову практику у справах про спадкування», під час визначення розміру обов'язкової частки у спадщині враховуються всі спадкоємці за законом першої черги, весь склад спадщини, зокрема право на вклади в банку (фінансовій установі), щодо яких вкладником було зроблено розпорядження на випадок своєї смерті, вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу.

За згодою особи, яка має право на обов'язкову частку у спадщині, належна їй частка визначається з майна, не охопленого заповітом. У разі незгоди ця частка визначається з усього складу спадщини [2]. У разі згоди необхідного спадкоємця успадковувати з незаповіданої частини майна найбільше забезпечується та виконується воля спадкодавця. З такою позицією Верховного Суду України щодо ставлення в голову кута під час визначення складу обов'язкової частки у спадщині незгоди обов'язкового спадкоємця не погоджується О. Печений. Він зазначає, що така позиція є вдаваною, і бажано було б додержуватися нотаріальної практики, яка склалася протягом десятиріч і яка не суперечить новому Цивільному кодексу України. Тобто інтереси необхідного

спадкоємця і спадкодавця не можуть конкурувати, адже інтереси першого завжди мають поступатися останній волі спадкодавця, але до певної межі – забезпечення мінімальної частки у спадщині обов'язковим спадкоємцям, які не можуть диктувати те, що їм заманеться [3, с. 28–30]. Із такою позицією можна погодитися задля уникнення зловживання своїм правом обов'язкового спадкоємця і надання пріоритету все ж таки останній волі спадкодавця, а також для мінімізації обмеження свободи спадкодавця у розпорядженні частиною свого майна.

Частина 2 статті 1241 Цивільного кодексу України до обов'язкової частки у спадщині зараховує вартість речей домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця [1].

Цивільний кодекс України не містить визначення, що слід віднести до речей звичайної домашньої обстановки та вжитку. Але, аналізуючи думки науковців, а також судову практику, можна визначити, що відносити до речей звичайної домашньої обстановки та вжитку. Досить детальний аналіз речей, які слід віднести до речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, здійснила С.Я. Фурса у практичному довіднику «Спадкове право. (Нотаріат. Адвокатура. Суд)», зазначивши, що досить спірним питанням може бути встановлення критеріїв відмежування речей звичайної домашньої обстановки і вжитку від іншого майна спадкодавця. Основним критерієм відмежування є поділ майна на предмети розкоші та предмети домашньої обстановки і вжитку.

Але за всієї важливості даного проблемного питання ні законодавство, ні вчені-цивілісти не змогли встановити чіткого переліку предметів домашньої

обстановки і вжитку або хоча б критеріїв, за якими ту або іншу річ варто було б віднести до предметів розкоші або речей звичайної домашньої обстановки і вжитку.

Із самої назви останньої категорії речей зрозуміло, що вони повинні слугувати одночасно задоволенню потреб як спадкодавця, так і осіб-спадкоємців, що мають право на обов'язкову частку. Тому апіорі першим критерієм поділу речей звичайної домашньої обстановки та вжитку між особами, які мають право на обов'язкову частку, є спільне користування речами. Так, меблі в загальному порядку можуть уважатися такими, що перебувають у спільному користуванні, а прикраси, наприклад із золота, – особистими [4]. Не погоджується С.Я. Фурса й з тими науковцями, які вважають найважливішим критерієм вартість речей, зазначаючи, що є сім'ї, які дороговартісні речі, меблі чи антикварний посуд використовують як предмети для повсякденного використання, тому слід ураховувати також достаток сім'ї.

Особливу увагу С.Я. Фурса звертає на порядок спадкування домашніх бібліотек. Так, якщо бібліотека має велику наукову або художню цінність, містить антикварні видання, відрізняється повнотою зібрання з окремих напрямів науки або культури, то не тільки вартість такої бібліотеки значна, а й розподіл її не буде корисним жодному спадкоємцю, оскільки вплине на її повноту та водночас на її цінність. Такий статус має впливати на її спадкування. Але якщо спадкуванню підлягає звичайна домашня бібліотека, що стало в Україні звичайним явищем, коли така бібліотека створювалася для задоволення повсякденних культурних потреб усіх членів сім'ї, вона має спадкуватися як предмет домашньої обстановки та вжитку і навіть шляхом її розподілу між спадкоємцями [4].

Здебільшого ми погоджуємося з висновками С.Я. Фурси, які підтверджуються також і судовою практикою,

яка свідчить, що вирішальним критерієм для віднесення тих чи інших речей до предметів звичайної домашньої обстановки та вжитку є їх використання спадкоємцем за життя спадкодавця з метою задоволення власних повсякденних побутових потреб. Не можуть бути віднесені до предметів домашньої обстановки речі професійної діяльності та предмети великої вартості (автомобіль, цінні колекції, вироби з дорогоцінного каміння, речі, що становлять художню або історичну цінність, та ін.). За наявності спору між спадкоємцями про те, яке майно слід включити до складу предметів домашньої обстановки, конкретне рішення виносить суд з урахуванням конкретних обставин справи. Здебільшого на практиці нотаріус, складаючи акт опису спадкового майна, дізнається про речі звичайної обстановки та вжитку від спадкоємців, які не завжди вказують ці предмети навмисно або ж у разі незнання про них чи про неможливість довести право власності спадкодавця на ці речі, що є обов'язковою умовою для віднесення такого майна до спадкового. Ми погоджуємося з висловленою думкою І.В. Спасибо-Фатеевої, яка стверджує, що у здебільшого обов'язкова частка визначається за рахунок майна, спадкові права на яке оформлюються в нотаріальному порядку. Склад цього майна відомий нотаріусу, оскільки на нього видається свідоцтво про право на спадщину (нерухоме майно, земельні ділянки, транспортні засоби, вклади в банку або в іншій кредитній установі та ін.) [5, с. 215]. Однак неврахування вартості всього спадкового майна або ж неповне його врахування (не всі речі звичайної домашньої обстановки та вжитку) призводить до неправильного обрахунку вартості всього спадкового майна, а також і розміру обов'язкової частки у спадщині. Проблеми під час оцінювання вартості спадкового майна можуть виникати й у разі спадкування майнових прав інтелектуальної власності, а також врахування

заповідального відказу, встановленого на користь обов'язкового спадкоємця.

Той зі спадкоємців, який має право на обов'язкову частку у спадщині та проживав разом зі спадкодавцем на день його смерті, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо у визначеному законом порядку не відмовився від неї. Якщо той зі спадкоємців, хто має право на обов'язкову частку та не проживав зі спадкодавцем на день його смерті, не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її.

Відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України, розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення [1]. Причому в законодавстві конкретні обставини, які б ураховувалися за зменшення обов'язкової частки у спадщині, відсутні. Вирішення даного питання покладається на розсуд суду. А тому потрібно звернутися до судової практики. Так, у п. 7 Листа ВССУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16.05.2013 № 24-753/0/4-13 зазначається, що під час вирішення спорів про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині (абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК) встановленню та оцінюванню судом підлягають характер відносин між спадкодавцем та спадкоємцем, інші обставини, що мають істотне значення. Зокрема, ними може вважатися тривала відсутність спілкування між спадкодавцем і спадкоємцем, неприязні стосунки, зумовлені аморальною поведінкою спадкоємця, тощо [6].

А Пленум Верховного Суду України називає ще й таку обставину, як урахування майнового стану спадкоємця (п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 № 7).

Указуються ще й такі підстави для зменшення обов'язкової частки у спадщині, як:

- 1) непідтримання спадкоємцем зв'язків зі спадкодавцем, незважаючи на потребу останнього у цьому;
- 2) погане поводження з ним;
- 3) нездійснення належного догляду;
- 4) надання заздалегідь неправдивих свідчень у суді проти спадкодавця;
- 5) звинувачення спадкодавця у вчиненні тяжкого злочину;
- 6) неповідомлення про те, що готується замах на життя спадкодавця;
- 7) ненадання спадкодавцеві допомоги, коли той перебував у небезпеці;
- 8) аморальна поведінка обов'язкового спадкоємця не лише щодо спадкодавця, а й щодо інших спадкоємців, зокрема й тих, хто має право на обов'язкову частку;
- 9) виокремлення спадкоємцю певної частки майна ще за життя спадкодавця [7].

Цей перелік підстав може бути розширений, адже життєві обставини бувають непередбачуваними, і під час розгляду справи, яка стосується розміру обов'язкової частки у спадщині, всі обставини підлягають встановленню і судовій оцінці. Саме тому такий перелік підстав не може бути вичерпним.

У згадуваному Листі ВССУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16.05.2013 № 24-753/0/4-13 також звертається увага судів на те, що книга шоста ЦК не містить норм, відповідно до яких можливе застосування такого захисту цивільних прав та інтересів, як позбавлення, скасування обов'язкової частки у спадщині [6]. Аналогічне положення підтверджується практикою Верховного Суду у справі № 483/597/16-ц від 30 травня 2018 р. Предметом спору був будинок, який належав бабусі та її чоловіку (відповідачу) у рівних частках. Бабуся померла і залишила

заповіт, відповідно до умов якого все її майно переходило у власність позивачу. Під час звернення до державної нотаріальної контори із заявою про прийняття спадщини позивач дізнався, що відповідач також звернувся із відповідною заявою, оскільки на підставі ст. 1241 ЦК України має право на обов'язкову частку у спадщині бабусі, тобто на 1/4 будинку.

Позивач звернувся до суду з вимогою про позбавлення права на обов'язкову частку в спадщині. Відповідно до ч. 2 ст. 1241 ЦК України, вимога виглядала начебто логічно. Так, до обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, а відповідач на момент спору, вже за твердженням позивача, привласнив спадок на суму 15 тис грн і речі звичайної домашньої обстановки та вжитку бабусі вартістю понад 50 тис грн.

Проте суди трьох інстанцій відмовили у задоволенні такого позову. У цьому разі позивачем вибрано неправильний спосіб захисту свого права. Законодавство не передбачає право суду позбавити спадкоємця обов'язкової частки у спадщині, а лише дозволяє суду зменшити обов'язкову частку у спадщині з урахуванням відносин між спадкоємцем та спадкодавцем, а також за інших обставин, які мають істотне значення. Тобто позивачу слід було просити суд зменшити спадщину відповідача до вартості вже привласнених ним коштів та речей домашньої обстановки та вжитку.

ВС також підкреслив, що право на обов'язкову частку у спадщині існує тільки за наявності заповіту і фактично є гарантією на спадок на підставі закону окремих спадкоємців першої черги померлої особи. Тобто незалежно від змісту заповіту спадкоємець не може бути у будь-якому разі позбавлений судом права на обов'язкову частку у спадщині [8].

Із даним рішенням можна погодитися, адже ЦК України не передба-

чає позбавлення спадкоємця права на обов'язкову частку, що, на нашу думку, є досить справедливою нормою стосовно захисту прав обов'язкових спадкоємців. Разом із тим утрата права на обов'язкову частку є можливою тоді, коли спадкоємець не приймає спадщини, відмовляється від неї або ж усувається від права на спадкування в порядку ст. 1224 ЦК України.

Ч. 3. ст. 1241 ЦК України передбачає, що будь-які обмеження та обтяження, встановлені у заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перевищує його обов'язкову частку [1]. Дана норма також захищає права обов'язкових спадкоємців і, на нашу думку є справедливою по відношенню до таких осіб, адже обов'язкова частка у спадщині – це той мінімум, який одержує обов'язковий спадкоємець (малолітня, неповнолітня, непрацездатна особа), а тому обмежуватися й обтяжуватися не може.

У статті здійснюється аналіз наукових думок, а також судова практика з визначення розміру обов'язкової частки у спадщині. Автор звертає увагу на висловлені думки в науковому колі, які речі слід відносити до розміру обов'язкової частки, а які – ні. І доходить висновку, в деяких моментах погоджуючись із висловленими ідеями науковців, що в кожному конкретному випадку необхідно підходити індивідуально до визначення складу і розміру спадщини, а звідси – й розміру обов'язкової частки. Адже, підходячи до кожної ситуації індивідуально, можна скласти список речей, які в одному випадку будуть відноситися до речей домашньої обстановки і вжитку, а в іншому – вважатимуться цінними і дороговартісними, що також вплине на розмір обов'язкової частки у спадщині.

А це все тому, що чинне законодавство України не містить переліку речей, які можна віднести до речей домашньої обстановки та вжитку. Тоді слід урахувати сам факт користування спадкоємцем тими чи іншими речами. Обов'язково для визначення розміру обов'язкової частки у спадщині потрібно враховувати перелік усіх речей, які належали спадкодавцеві. Але здебільшого розмір обов'язкової частки у спадщині обраховується залежно від списку цінних речей, про які спадкоємці повідомляють нотаріуса (автомобілі, коштовності та ін.), інколи навіть не згадуючи про речі домашньої обстановки і вжитку. Це призводить до неправильного визначення складу всієї спадщини і обов'язкової частки зокрема. У статті розглядається також питання зменшення розміру обов'язкової частки. Автор приводить приклади судової практики щодо зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині, цілком погоджуючись із висновками судів з приводу переліку обставин, що беруться до уваги за зменшення такої обов'язкової частки і тієї обставини, що даний перелік в жодному разі не може бути вичерпним. Тут також слід урахувати всі обставини у кожній конкретній справі.

Ключові слова: склад, розмір та підстави для зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині.

Yakymchuk S. The size of the mandatory share in the inheritance

The article analyzes scientific opinions, as well as case law to determine the size of the mandatory share in the inheritance. The author draws attention to the opinions expressed in the scientific community, which things should be attributed to the size of the mandatory share, and which are not. And comes to the conclusion, at

some point, agreeing with the ideas of scientists that in each case it is necessary to approach individually to determine the composition and size of the heritage, and hence the size of the mandatory share. After all, approaching each situation individually, you can make a list of things that in one case will relate to things of home furnishings and consumption, and in another case - will be considered valuable and expensive, which will also affect the size of the mandatory share in the inheritance. And all this because the current legislation of Ukraine does not contain a list of things that can be attributed to things in the home furnishings and consumption. Then you should take into account the fact of the heir's use of certain things. It is necessary to take into account the list of all things that belonged to the testator to determine the size of the required share in the inheritance. But in most cases, the size of the mandatory share in the inheritance is calculated depending on the list of valuables that the heirs report to the notary (cars, jewelry, etc.), sometimes without even mentioning the things of home furnishings and consumption. This leads to incorrect determination of the composition of the entire inheritance and the mandatory share in particular. The article also considers the issue of reducing the size of the mandatory share. The author gives examples of case law on reducing the size of the mandatory share in the inheritance, fully agreeing with the conclusions of the courts on the list of circumstances taken into account in reducing such a mandatory share and the fact that this list can not be exhaustive. It should also take into account all the circumstances of each case.

Key words: composition, size and grounds for reducing the size of the mandatory share in the inheritance.

Література

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44.

2. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму ВСУ від 30.05.2008 № 7. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>.

3. Печений О. Право на обов'язкову частку як особливий вид спадкування. Мала Енциклопедія нотаріуса. 2016. № 6(90). С. 28–30.

4. Фурса С.Я. Спадкове право (Нотаріат. Адвокатура. Суд) : практичний довідник. URL : <http://meqo.info/матеріал/спадкове-право-нотаріатад-вокатура-суд-практичний-довідник-фурса-ся-2009р>.

5. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар (пояснення,

тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 12: Спадкове право / за ред. проф. І.В. Спасибо-Фатеевої. Харків : Колісник А.А., 2009. С. 215.

6. Лист ВССУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16.05.2013 № 24-753/0/4-13. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13>.

7. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 № 7. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>.

8. Постанова Верховного Суду від 30 травня 2018 р., справа № 483/597/16-ц. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74439989>.

